न्यायसूत्रव्याख्याने न्यायभाष्यकार-न्यायसूत्रवृत्तिकारयोर्मतसमीक्षणम्

यादवपुरविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागे **विद्यावारिधिः**
(पि-एइच.डि.) - इत्युपाधये समर्प्यमाणशोधप्रबन्धः

गवेषकः
दीपक-गराइ
संस्कृतविभागस्य यादवपुरविश्वविद्यालयस्य
पञ्जिकरणसंख्या – A00SA1501418

तत्त्वावधायकाः
प्राध्यापकाः प्रो.ड. तपनशङ्करभट्टाचार्याः
संस्कृतविभागस्य
यादवपुरविश्वविद्यालयस्य

संस्कृतविभागः
यादवपुरविश्वविद्यालयः
यादवपुरम्,कलिकाता,७०००३२
२०२३

Nyāyasūtravyākhyāne Nyāyabhāṣyakāra-Nyāyavṛttikārayormatasamīkṣaṇam

Thesis to the Department of Sanskrit, Jadavpur University for the Degree of
Doctor of Philosophy

Submitted by:
Dipak Gorai
Department of Sanskrit
Jadavpur University
Registration No –A00SA1501418

Supervisor:
Professor Dr. Tapan Sankar Bhattacharyya
Department of Sanskrit
Jadavpur University

Department of Sanskrit
Jadavpur University
Jadavpur, Kolkata-700032
2023

न्यायसूत्रव्याख्याने न्यायभाष्यकारन्यायसूत्रवृत्तिकारयोर्मतसमीक्षणम्

।।प्रथमोऽध्यायः।।

उपोद्घातः

अखिलपदार्थजातं प्रत्यक्षीकुर्वाणानां तत्रभवतां दिव्यचक्षुषां महर्षीणां जीवजगद्विषयकान् प्रश्नान् समाधातुं प्राणभृतां मङ्गलकामनया च दर्शनशास्त्रमिदं सत्यासत्यनिकषभूतं महार्घमुपायनमिति विपश्चिदपश्चिमा जानन्त्येव। यद्यपि दर्शनस्य कापि निर्दिष्टसंज्ञा नास्ति तथापि व्युत्पत्त्या दर्शनशास्त्रमभिव्यनक्ति केचित्। तथाहि दृश्यते साक्षात्क्रियते परमात्मादिसंज्ञासंज्ञितः परमपुरुषो येन तद्दर्शनमिति। भारतीयदर्शनशास्त्राध्ययनं विना भारतीयसंस्कृतेः सभ्यतायाश्च आत्मानमवगन्तुं यथार्थतया न शक्नुयुः। दर्शनशास्त्रेणैव ते गतार्थतां लभन्ते। भारतवर्षस्य पुण्यतीर्थे अद्यावधि दर्शनशास्त्रस्य अध्यात्मज्ञानगौरवात्मक-विजयध्वजा उड्डीयमाना आचक्षते। किं बहुना, न केवलं भारतीयवाङ्मये विश्ववाङ्मयेऽपि भारतीयदर्शनशास्त्राणां गुरुत्वं तथा स्थानमानादिकम् अतीवाभिनन्दनार्हमिति विश्वविद्वांसः जानन्त्येव।

आस्तिकनास्तिकदिशा भारतीयदर्शनं द्विधा प्रसिद्धम्। तत्र चार्वाकजैनबौद्धेति नाम्ना ख्यातानि नास्तिकदर्शनानि सन्ति। आस्तिकदर्शनानि च न्यायवैशेषिकसांख्ययोगमीमांसावेदान्तसंज्ञकानि। अत्रास्तिकत्वं नाम वेदप्रामाण्याङ्गीकर्तृत्वं नास्तिकत्वञ्च वेदप्रामाण्यानङ्गीकर्तृत्वं बोध्यम्।

तथाह्युच्यते 'वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तार आस्तिकाः तद्विपरीताश्च नास्तिकाः' इति। किञ्च, 'अस्ति वेदः प्रमाणम्' इति मतिर्येषां त आस्तिकाः, 'नास्ति वेदः प्रमाणमि'ति मतिर्येषां ते नास्तिका इति तद्व्युत्पत्तेः। आचार्यमनुनापि वेदनिन्दकत्वमास्तिकनास्तिकत्वे प्रपञ्चितम्। तदुक्तं तेन –

'योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः।
स साधुभिर्वहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः॥'[१] इति ।

किञ्च, अस्ति भारतीयदर्शनस्य न्यायदर्शनं प्रवेशद्वारमिव। दर्शनस्यास्य ज्ञानमन्तरेण संस्कृतवाङ्मयस्योच्चतराणां ग्रन्थानां यथार्थतयावबोधोऽपि भवितुं नार्हति। अत उच्यते - 'न्यायशास्त्रं सर्वशास्त्रोपकारकम् ' इति।

किञ्च, न्यायशास्त्रमिदं महर्षिगौतमैरुपसृष्टम्। महर्षिगौतमः 'अक्षपादः' इत्यपराभिधानेनापि लोकेऽभिधीयते। पाश्चात्यपण्डितस्य ज्याकोविमहोदयस्य मते न्यायसूत्राणां रचना ईशवीयद्वितीयपञ्चमशताब्द्योर्मध्ये जाता।[२] अपि च, तन्न्यायसूत्रम् अष्टविंशत्युत्तरपञ्चशतसूत्रैरुपनिबद्धम्। सूत्रञ्च –

' अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम्।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः।।'[३] इति।

अतः सूत्रोपनिबद्धन्यायशास्त्रावबोधने अस्मदीयानां स्वल्पमतीनां सकाशे दुष्करमेव। तेन एतच्च शास्त्रमस्माकं समीपे मरुतुल्यम्। तेन अर्थज्ञानरूपजलाभावात् पिपासूनां पाठकानां शास्त्रस्यास्याध्ययनेऽपि स्वरसो न दृश्यते। अत एतद् दूरुहं महामूल्यञ्च शास्त्रमधिगन्तुं केनापि सहायकेन

---

[१] मनुसंहिता - २/११

[२] Journal of the American Oriental Society, pp-2.12

[३] पराशरोपपुराणम्

प्रयोजनमस्ति। यद्द्वारा अस्माकं ग्रन्थार्थोऽवगतो भविष्यति तथा ग्रन्थेषु अस्माकमनायासेनैव प्रवेशः स्यात्। तद्धि टीका एव। टीकया एवास्माकं ग्रन्थार्थोऽवगतो भवति, अपि च ग्रन्थेषु प्रवेशोऽपि सुलभो भवत्यस्माकम्। अत उक्तं टीकास्वरूपविषये शब्दकल्पद्रुमे - 'टीक्यते गम्यते प्रविश्यते ज्ञायते वानया' इति। उक्तञ्च वाचस्पत्ये - 'टीक्यते गम्यते ग्रन्थार्थोऽनया' इति। किन्तु टीकाकारैस्तु अत्र मरुतुल्यं शास्त्रमिदं स्वप्रतिभावैदुष्येण अर्थज्ञानरूपजलं निष्काष्य पाठकानां स्वरसः सम्भावितः।

तत्र प्रथमतो न्यायसूत्राणि व्याख्यातुकामो महर्षिवात्स्यायनो भाष्यरूपेण न्यायसूत्राणि व्याख्यापयामास। परं भाष्यमिदं नैकानां स्वल्पधीमतां पाठकानां सकाशे दुर्बोध्यमासीत्। अत एतद्भाष्योपरि उद्द्योतकरेण व्याख्या कृता न्यायवार्त्तिकरूपेण। एवं न्यायवार्त्तिकोपरि वाचस्पतिमिश्रेन व्याख्या कृता न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकारूपेण, अस्याः टीकायाः टीका तु महानैयायिकेनो-दयनाचार्येण रचिता न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिनाम्ना। किञ्च, न्यायसूत्रमा-धारीकृत्य आचार्यविश्वनाथन्यायपञ्चननेन न्यायसूत्रवृत्तिः रचिता। यद्यपि न्यायसूत्रोपरिरचितटीकानां भाष्य-वार्त्तिक-तात्पर्य-वृत्तिप्रभृतीनां व्याख्या अनेकत्र दृश्यते, परं टीकानामेकत्र विचारमूलकं निबन्धं न दृश्यते। अत्र निबन्धे मया विशेषतः न्यायसूत्राणामर्थावबोधने व्याख्यां कुर्वद्भ्यां न्यायभाष्यकार-न्यायसूत्रवृत्तिकाराभ्यां यत्सारल्यं प्रदर्शितं तथा कुत्र कुत्र स्वकीयमतमुपस्थापितं तथा कुत्र कुत्र अधिकतया विचारः कृत इत्येवं तयोः टीकयोः वैलक्षण्यतात्पर्यं वितन्यते। किञ्च, स्थलविशेषे प्रसङ्गात् *वार्त्तिक-तात्पर्यादि*टीकानामपि वैलक्षण्यं

पर्यालोकयिष्यते। अपि च, *न्यायमञ्जरी*कारस्याचार्यजयन्तभट्टस्यापि मतं स्थानविशेषे पर्यालोचयिष्यते।

यद्युच्यते न्यायभाष्यविषये तथा न्यायसूत्रवृत्तिविषये बहवो ग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते तर्हि कथं पुनः अनयोर्व्याख्याने प्रवृत्तिरिति पृष्टस्य पेषणं मृतस्य मरणं यथा इति चेन्न, तत्र उभयोः टीकयोः पृथक् पृथक् पर्यालोचनं दृश्यते किन्तु उभयोर्वैलक्षण्यविषये कोऽपि ग्रन्थो नोपलभ्यते। अतः टीकयोरुभयोः वैलक्षण्यं विस्तरशः प्रतिपादयितुं ममैष प्रयासः। किञ्च, भविष्यति गवेषकाणां कृतेऽपि मद्गवेषणापत्रं सहायकं भवेदिति मन्ये।

दशाह्निकसमन्वितपञ्चाध्यायात्मकं न्यायसूत्रमवलम्ब्य विरचितं न्यायभाष्यं न्यायसूत्रवृत्तिः च तादृशकायविशिष्टम्। किञ्च, न्यायभाष्य-न्यायसूत्रवृत्त्योः भाषागतकाठिन्यं तथा दुर्बोध्यत्वं सर्वैरेव विद्वद्भिर्विदितमेव। अतः प्रत्येकसूत्रमाधारीकृत्य अनयोः टीकाग्रन्थयोः सम्पूर्णतः पर्यालोचनं नितरां दुःसाध्यमेव। अतो न्यायदर्शनस्य मुख्यसूत्राणां यत्र यत्र न्यायभाष्यतः न्यायसूत्रवृत्तेर्वैलक्षण्यमाचक्षते ते एव विषयाः मद्गवेषणापत्रे विशदतया पर्यालोचिताः। किञ्च, न्यायदर्शनस्य सुदीर्घकायत्वाद् अत्र केवलं प्रथमाध्यायमाश्रित्यैव न्यायभाष्यन्यायसूत्रवृत्त्योर्वैलक्षण्यमुपवर्ण्यते, पक्षान्तरे तु न्यायदर्शनस्य षोडश पदार्था अपि प्रतिपादिताः भविष्यन्ति। किञ्च, प्रसङ्गात्तु न्यायदर्शनस्य सूत्रान्तराणामालोचना विहिता।

अस्य न्यायदर्शनस्य व्याख्याधारा सरणिद्वयमवलम्ब्य प्रवहति। तत्र भाष्य-वार्त्तिक-तात्पर्यटीका-परिशुद्धिरूपैका धारा या खलु नैयायिकेषु

'चतुर्ग्रन्थिका' - नाम्ना प्रसिद्धा। इयं व्याख्याधारा विचारविस्तरेण शास्त्रस्यागाधं गाम्भीर्यविपुलं विद्योतयन्ती सम्प्रदायसम्मतान् सिद्धान्तान् सर्वतोभावेन परिरक्षति प्रतिपक्षिणां मतानि सयुक्ति निराकुरुते च। व्याख्योपव्याख्याभिः प्रतिपक्षिभिः बौद्धदार्शनिकैराक्षिप्तानां समाधानैः समुपबृंतेयं चतुर्ग्रन्थिका शास्त्रस्याभिवृद्धये सुचिरादेव कल्प्यते।

अपरस्यां सरणौ प्रवर्तमाना धारा तु न्यायसूत्रवृत्तिनाम्ना परिचितास्ति। अत्र धारया विश्वनाथन्यायपञ्चाननादिमहाभागानां न्यायसूत्रवृत्त्यादयः एव गृह्यन्ते। प्रायः सूत्राभिप्रायाणां संक्षेपेण बोधनाय वृत्तिस्तद्विद्भिः प्रणीयते। अत्र शास्त्रस्य सिद्धान्ताः सूत्राणां तात्पर्यञ्च साधु प्रकाशन्ते। न्यायदर्शनस्य प्राचीनयुगाद् आरभ्य नव्ययुगपर्यन्तम् एतत् व्याख्याधाराद्वयं प्रचलदस्ति।

।।द्वितीयोऽध्यायः।।

भाष्यकारस्य वात्स्यायनस्य परिचयः कृतिश्च

महर्षिणा अक्षपादेन विरचितस्य न्यायसूत्रस्य भाष्यं विरचितं वात्स्यायनेन इति निर्विवादभणितिरस्ति पण्डितसमाजे। किन्तु भाष्यकारस्य प्रकृतः परिचयः अद्यापि सम्यक्तया कुत्रापि न प्राप्यते। तस्य प्रकृतं नाम किमासीदित्येतद्विषये विपश्चितां मतवैभिन्न्यं परिलक्ष्यते। किञ्च, स कदा कुत्र जनिं लेभे तद्विषयेऽपि प्रायः सम्यक्तया वक्तुं न शक्यते। तस्य जनिकालविषये यत्किञ्चित् तत्त्वं विविधशास्त्रेषु प्राप्यते तत्तु सर्वमनुमीयते। अतः प्रस्तुताध्याये आदौ भाष्यकारस्य नामवैभिन्न्येऽपि प्रकृतनामधेयत्वं प्रस्तूय तस्य जन्मकालविषये सम्भाव्यं मतं यथामति उपस्थापयिष्यामि।

विविधनामसत्त्वेऽपि भाष्यकारस्य वात्स्यायन इति नाम एव अधिकव्यवहारप्रदो दृश्यते वात्स्यगोत्रसम्भूतत्वात्। तस्य सांसारिकनाम आसीत् मल्लनागः। एवं क्वचित्तस्य पक्षिलस्वामीति संज्ञा, क्वचित् पक्षिलमुनिः, क्वचित् केवलं पक्षिल इति, क्वचिच्च कौटिल्येन तस्य सायुज्यं कल्पयित्वा तस्य कौटिल्यः, चाणक्यः, विष्णुगुप्तश्चेत्यादि नामधेयत्वमपि उररीकृतम्। अत एव *अभिधानचिन्तामणौ* हैमचन्द्रसूनिणा निगदितं-

" वात्स्यायनो मल्लनागः कौटिल्यश्चणकात्मजः।

द्रामिलः पक्षिलस्वामी विष्णुगुप्तोऽङ्गुलश्च सः।।"[४] इति।

न्यायभाष्यकारस्य वात्स्यायनस्य जन्मभूमिविषयेऽपि मतवैभिन्न्यं दृश्यते पण्डितसमाजे। अतो भाष्यकारः वात्स्यायनः कस्मिन् देशे जनिं लेभे इत्यस्मिन् विषये निश्चयेन वक्तुं नालम्। केषाञ्चन मते स दाक्षिणात्यवासी, केषाञ्चन मते च स मिथिलावासी इति। पाश्चात्यैतिहासिकानां नये भाष्यकारः कथमपि तृतीयशतकात्पूर्ववर्ती भवितुं नार्हति। किन्तु फणिभूषणतर्कवागीश-महोदयस्य मते वात्स्यायन आसीत् शून्यवादिनः बौद्धपण्डितस्य नागार्जुनस्य पूर्ववर्ती। किन्तु नागार्जुनस्य कालविषये तेन किमपि नोक्तम्। ऐतिहासिरकतथ्या-नुसारं बौद्धाचार्यस्य नागार्जुनस्य कालो हि १८० ईशवीयतः २५० ईशवीयं यावत्। अतः तत्पूर्ववर्तित्वात् भाष्यकारस्य वात्स्यायनस्य कालो भवेत् द्वितीयं शतकम्। *पद्मपुराणस्य* रामाश्वमेधप्रकरणेऽपि वात्स्यायनस्य चर्चा परिलक्ष्यते।[५]

---

[४]अभि.चि.,मर्त्य.,पृ-५१८

[५]ततः परं धराधरं पृष्टवान् भुजगेश्वरम्।
वात्स्यायनो मुनिवरः कथामेतां सुनिर्मलाम्।। (प.पु.रामा.प्र.)

।।तृतीयोऽध्यायः।।

न्यायसूत्रवृत्तिकारस्य विश्वनाथन्यायपञ्चाननस्य परिचयः कृतिश्च

न्यायप्रस्थानस्य सकलनैयायिकाः, येषां लक्ष्यमासीत् न्यायदर्शनस्य मूलतत्त्वम् अनायासेन पाठकानां सकाशे परिवेशनम्, तेषु अन्यतमः साफल्यवान् आसीत् विश्वनाथन्यायपञ्चननः महाभागः। न्यायप्रस्थानस्य त्रिषु युगेषु स हि नव्ययुगीयः तथा बङ्गीयन्यायसम्प्रदायस्य पण्डितः आसीत्। तस्य पिता आसीत् नदीयावास्तव्यः पण्डितः विद्यानिवासः। आचार्यविश्वनाथस्तु विद्यानिवासस्य ज्यैष्ठपुत्रः आसीत्। अत एव विश्वनाथेन न्यायसूत्रवृत्तेः प्रारम्भे मङ्गलश्लोके निगदितं - "विद्यानिवाससूनोः कृतिरेषा विश्वनाथस्य" इति। स चासीत् वैष्णवधर्मालम्बी। गोपिनाथकविराजमते – आचार्यविश्वनाथेन अवसरजीवनस्य तथा आध्यात्मिकजीवनस्य अन्तिमवत्सरः वृन्दावने एव अतिवाहितः। तेन हि न्यायसूत्रवृत्तिरीयं १५७६ बङ्गाब्दे १६५४ खीष्टाब्दे वा रचिता। मतान्तरे तु १६३४ खीष्टाब्दे इति कथ्यते । एतेनानुमीयते यद् आचार्यविश्वनाथ आसीत् सप्तदशशतकीयः इति।

विश्वनाथन्यायपञ्चाननमहाभागस्य कृतिषु अन्यतमो हि भाषापरिच्छेदः कारिकावली वा। ग्रन्थस्यास्योपरि तेनैव टीका आलिखिता न्यायसिद्धान्तमुक्तावली इति नाम्ना। टीकाग्रन्थोऽयं न्यायवैशेषिकग्रन्थेषु प्रमुखस्थानं भजते। किन्तु दीनेशचन्द्रभट्टाचार्यमहोदयेन विविधयुक्तिभिः प्रतिष्ठापितं यत् विश्वनाथन्यायपञ्चाननमहाभागो न हि भाषापरिच्छेदग्रन्थस्य रचयिता इति। तथाहि तन्मतानुसारं *'भाषापरिच्छेदः', 'मुक्तावली'* इति ग्रन्थद्वयं प्रायेण ३०० वत्सरं यावत् विद्यानिवासपुत्रविश्वनाथसिद्धान्तपञ्चाननस्य रचना

इति भारतवर्षस्य सर्वत्र परिगृहीतमतत्वेन प्रचलति। किन्तु इदानीं निःसन्देहं प्रमाणीभवति यद् ग्रन्थदयं न हि विश्वनाथस्य रचना इति, किन्तु कृष्णदाससार्वभौमस्य रचना इति। अत्र दीनेशचन्द्रभाट्टाचार्येण पञ्चविधप्रमाणानां प्रदर्शनं कृतम्।

।।चतुर्थोऽध्यायः।।

प्रमाणव्याख्याने न्यायभाष्यकार-न्यायसूत्रवृत्तिकारयोर्मतसमीक्षणम्

'प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्प-वितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसा-धिगमः' इति न्यायदर्शनस्य तावत् प्रथमं सूत्रम्। अत्र सूत्रे प्रमाणप्रमेयादिपदानि द्वन्द्वसमासनिष्पन्नानि इति तु भाष्यवार्त्तिकादिषु स्पष्टमेव। अत्र द्वन्द्वसमासस्वीकारे तात्पर्यं तावत् न केवलम् एकस्य पदार्थस्य द्वयोः पदार्थयोर्वा तत्त्वज्ञाने जीवो मोक्षमधिगच्छति किन्तु षोडशानां पदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव जीवो मुक्तिमेतीत्येवावबोधयितुं 'सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वसमासः' स्वीकृतो वार्त्तिकारादिभिः। किञ्च वार्त्तिककारेण तात्पर्यकारेण च विग्रहवाक्ये वचनस्य किं स्वरूपं स्याद् इति आलोचयतापि अधिकविचारे न स्वरसः प्रदर्शितः। किन्तु *न्यायसूत्रवृत्तौ* तु विश्वनाथन्यायपञ्चाननेन विस्तरशो व्याख्या कृता। सूत्रस्य विग्रहवाक्यं तथा भाष्यस्थितवचनपदतात्पर्यं सर्वमेव व्याख्यातं तेन।

तथाहि भिन्नसमासे स्वीकृते तु यत्किञ्चित् पदार्थविशेषस्य प्राधान्यात् तत्तत्पदार्थानामेव निःश्रेयसलाभे साधकत्वं स्यात्, न तु सर्वेषां पदार्थानाम्। किन्तु

निःश्रेयसलाभे सर्वेषामेव पदार्थनां साधकत्वमस्तीति प्रतिपादयितुमेव प्रस्तुतसूत्रे द्वन्द्वसमासः स्वीकार्यः एव। *न्यायवार्त्तिक*कारेणापि वक्तव्यमिदं समर्थयता निगदितं –

"सर्वे एते प्रमाणादयो विज्ञेया इति। अन्यथा हि समासान्तरपरिग्रहाद्विशेषणत्वेनोपयुक्तानां प्रमाणादीनामविज्ञेयता स्यात्।"[६] इति।

ननु द्वन्द्वसमासस्य भेदे विधानात् प्रस्तुतसूत्रे समासस्यावयवानां प्रमाणप्रमेयादीनां पदार्थात्मकत्वेन अभेदत्वात् कथं द्वन्द्वसमास उपपन्नः ? संशयस्यास्य निरसनं तु आचार्यविश्वनाथेन न्यायसूत्रवृत्तौ सम्यक्तया विहितम्। तथाहि समासस्य अवयवानां प्रमाणप्रमेयादीनां पदार्थात्मकत्वेन अभिन्नत्वेऽपि पदार्थतावच्छेदकधर्मरूपेण भेदसम्भवात् द्वन्द्वसमासः सम्भाव्यः। अत्रायमाशयः प्रमाणमिति पदस्यार्थो हि प्रमितिकरणमिति। प्रमितिकरणे च पदार्थता अस्ति। तत्पदार्थतायाः अवच्छेदकत्वं हि 'प्रमितिकरणत्वम्' इति। एवञ्च 'प्रमेयम्' इति पदस्यार्थो हि 'प्रमितिविषयः' इति। प्रमितिविषये चास्ति पदार्थता। अत एव तत्पदार्थतावच्छेदकधर्मो हि 'प्रमितिविषयत्वम्' इति। इदानीं 'प्रमाणम्' 'प्रमेयम्' च इति उभयस्यैव न्यायशास्त्रसम्मतप्रमेयत्वात् तयोर्भेदः असत्त्वेऽपि तयोः पदार्थतावच्छेदकधर्मेण प्रमितिकरणत्वेन प्रमितिविषयत्वेन च वा तयोः भेदसम्भवाद् द्वन्द्वसमासः समुचित एव। तदुक्तं *न्यायसूत्रवृत्तौ* विश्वनाथेन - "अत्र च सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः समासः। यद्यपि भेदे द्वन्द्वविधानादत्र च बहूनां

[६]न्या.वा.,न्या.द.,पृ-२९

पदार्थानामभेदान्न द्वन्द्वसम्भवः, तथापि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्व इति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः।"[७] इति ।

'निर्देशे यथावचनं विग्रहः' इति भाष्यस्थितवचनस्य 'निर्देशः' इति पदस्यार्थः किं स्यादिति विषयेऽस्मिन् भाष्यकारेण वात्स्यायनेन व्याख्यानं न प्रदत्तम्। विषयेऽस्मिन् आचार्यविश्वनाथेन दिग्दर्शनमकारि। तथाहि निर्देशपदेन लक्षणसूत्रस्थितवचनं निर्दिष्टम् उत विभागसूत्रस्थितवचनं निर्दिष्टम् उत उभयमेव। अत्रायमाशयः प्रमाणप्रमेयादिपदार्थानां परं यैः सूत्रैः लक्षणं विभागश्च आलोचितः तेषु सूत्रेषु तत्तत्पदार्थानां यद्वचनमुपस्थापितं तद्वचनानुसारमेव व्यासवाक्यं निर्मातव्यम्। यथा प्रमाणविभागसूत्रे[८] 'प्रमाणानि' इति बहुवचनान्ततया प्रयुक्तम्। अत एव व्यासव्याक्येऽपि 'प्रमाणानि च' इत्येवं बहुवचनान्ततया एव प्रयोगो विधेयः। एवं प्रमेयविभागसूत्रे[९] 'प्रमेयम्' इति एकवचनान्ततया प्रयुक्तम्। अत एव व्यासवाक्येऽपि 'प्रमेयञ्च' इत्येवम् एकवचनान्ततया प्रयोगः स्यात्। एवं संशयादिपदार्थानां क्षेत्रे तत्तत्पदार्थानां लक्षणविभागसूत्रे यद्वचनेन यत्पदार्थः प्रयुक्तः, व्यासवाक्येऽपि तद्वचनं ग्रहणीयम्। अर्थात् यत्र एकवचनमस्ति तत्रैकवचनं, यत्र द्विवचनमस्ति तत्र द्विवचनं, यत्र च बहुवचनं दृश्यते तत्र बहुवचनमेव करणीयमिति ध्येयम्।

ननु प्रथमन्यायसूत्रे कथं प्रमाणपदार्थस्यादावेवोल्लेख इति तु सूत्रादेव स्पष्टं न भवतीति। तर्हि कथमभ्युपेयमस्माभिरिति जिज्ञासायां तु भाष्यादि एव शरणं भवति। भाष्यनये तु यस्य कस्यापि पदार्थस्य तत्त्वज्ञानं प्रमाणादेव भवति।

---

[७] न्या.सू.व.,न्या.द.,पृ-३१

[८] प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि , सूत्रसंख्या-१/१/३

[९] आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ,सूत्रसंख्या-१/१/३

तदुच्यते - 'मानाधीना मेयसिद्धिरि'[१०]ति , किञ्च 'प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि'[११] इति च।

किन्तु न्यायसूत्रवृत्तिकारेण विषयेऽस्मिन् विस्तरश आलोचितम्। तन्मते तु न्यायशास्त्रस्य मुख्यं प्रयोजनं तावन्मोक्षलाभः। मोक्षलाभश्चात्माद्यपवर्गान्त-द्वादशप्रमेयपदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव भवति। अत एव प्रस्तुतसूत्रे प्रमेयपदार्थस्यैवादावुल्लेखः करणीय इति चेन्न, तेषां द्वादशप्रमेयपदार्थानां तत्त्वज्ञानं तु प्रमाणपदार्थाधीनम्। अतो प्रमाणपदार्थस्यादावुल्लेखः समीचीन एव। तदुक्तं वृत्तिकारेण- 'अत्र च यद्यपि मोक्षजनकज्ञानविषयत्वेन प्रमेयमेवादौ निरूपयितुमर्हं तथापि प्रमाणस्य सकलपदार्थव्यवस्थापकत्वेन प्राधान्यात् प्रथममुद्देशः, ततोऽवसरतो बुभुत्सितप्रमेयस्य ततश्च पदार्थव्यवस्थापनस्य न्यायाधीनतया न्याये निरूपनीयेऽभ्यर्हितयोर्न्यायपूर्वाङ्गयोः संशयप्रयोजनयोः, तत्राभ्यर्हिततया संशयस्य प्रथमम्।'[१२] इति।

किञ्च, अविगीतशिष्टाचारविषयत्वाद् वेदबोधितकर्तव्यताकं मङ्गलं ग्रन्थादौ महर्षिगौतमेनाचरितं न वेति न्यायसूत्रग्रन्थे वयं सन्दिहाना एव। सन्देहस्यास्य निराकरणं तु न्यायसूत्रवृत्तिकारेण विश्वनाथन्यायपञ्चाननमहाभागेन कृतं स्वकृतौ न्यायसूत्रवृत्तौ। तथाहि महर्षिणा अक्षपादेन न्यायसूत्रस्यादिमसूत्रे आदावेव प्रमाणशब्दस्योल्लेखात् 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति न्यायेन तस्य प्रमाणपदार्थस्य मुख्यत्वं ध्वनितम्। तत्र प्रथमसूत्रे प्रमाणशब्दस्य *महाभारतस्य विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे* 'प्रमाणं तु प्राणनिलयः प्राणभृत्प्राणजीवनः, तत्त्वं

---

[१०] श्लोकवार्त्तिकम्

[११] सां.का.-४

[१२] न्या.सू.वृ.,न्या.द.,पृ-३२

तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः'[१३] इति स्थले वर्तमानत्वात्, तेन च माङ्गलिकत्वात् प्रमाणशब्दोच्चारणेनैव मङ्गलमाचरितम्। तदुक्तं वृत्तिकारेण- 'अत्र केचित् – सूत्रादौ मङ्गलाकरणेन मङ्गलं न प्रामाणिकमित्यत्र सूत्रकृतां तात्पर्यं वर्णयन्ति, तदसत्, कृतस्याप्यनिबन्धनसम्भवात्, विघ्नाभावनिर्णयेनाकरणसम्भवाच्च। वयन्तु 'प्रमाणं प्राणनिलयः'- इति भगवन्नामगणनान्तःपातिप्रमाणशब्दस्योच्चारणमेव मङ्गलमिति ब्रूमः'[१४] इति।

❖ इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्[१५]

इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षाद् यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत् प्रत्यक्षमिति सामान्यतः सूत्रार्थः। किन्तु सूत्रात्तु प्रत्यक्षशब्दस्य का व्युत्पत्तिः समासो वा इति तु नावगम्यते। तदर्थं तु भाष्यादि एव शरणम्। यद्यपि भाष्यकारेण सूत्रस्यास्य व्याख्यानवेलायां प्रत्यक्षशब्दस्य व्युत्पत्तिः समासो वा न दर्शितः किन्तु तेन हि पूर्वसूत्रे (प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि)[१६] आलोचितमेव। अत एव वार्त्तिकारेण तथा तात्पर्यकारेणापि तत्रैव प्रत्यक्षशब्दस्य वर्णनं प्रदत्तम्। अपि च, न्यायसूत्रवृत्तिकारेण तु तत्र किमपि नालोचयतापि प्रस्तुतसूत्रस्य व्याख्यानवेलायां

---

[१३] महा.,अनुशासनपर्व,वि.ना.सह.,श्लो.-११६

[१४]न्या.सू.वृ.,न्या.द.,पृ-६०-६१

[१५]न्या.सू.-१/१/४

[१६]न्या.सू.-१/१/३

तेन प्रत्यक्षशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता। तथाहि भाष्यकारस्तु प्रत्यक्षशब्दस्य तत्र व्युत्पत्तिं प्रदर्शयन्नाह - 'अक्षस्याक्षस्य प्रति विषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम्।'[१७] इति।

किन्तु अत्र संशयो जायते यद् अव्ययीभावसमासं परित्यज्य कथं प्रादिसमास एवोररीकृतः ? अत्रोच्यते – अव्ययीभावसमासनिष्पन्नस्य पदस्य नित्यतया क्लीबलिङ्गे एव प्रयोगः स्यात्। तथा सति प्रत्यक्षा बुद्धिः, प्रत्यक्षः घटः इत्यादिव्यवहारोऽपि न जायेत। किन्तु 'प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षम्' इत्यर्थे 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इत्यनेन प्रादिसमासे स्वीकृते तु प्रत्यक्षशब्दोऽयं पुंसि स्त्रियाञ्चापि प्रयुक्तो भवितुमर्हति। यद्यपि 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति नियमानुसारमक्षशब्दस्य लिङ्गानुसारं प्रत्यक्षमित्येव नित्यमेव क्लीबत्वं स्यात्तथापि 'द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः' इति वार्त्तिकेन तस्य प्रतिसिद्धत्वात् प्रत्यक्षा बुद्धिः, प्रत्यक्षः घटः इत्यादिप्रयोग उपपन्नो भवति, न च व्यवहारापत्तिः स्यात्।

किञ्च, लक्षणमिदं प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणमुत प्रत्यक्षप्रमालक्षणमिति संशयस्तु सूत्रान्न दूरीभवति। विषयेऽस्मिन् *भाष्ये वार्तिके तात्पर्ये* वापि किमपि स्पष्टतया नालोचितं किन्तु विषयेऽस्मिन् न्यायसूत्रवृत्तिकारेण तु किञ्चित् चर्चितम्। तन्मते सूत्रे 'ज्ञानं प्रत्यक्षम्' इति समानविभक्तिकत्वात् सामानाधिकरण्याद्वा ज्ञानमेव प्रत्यक्षं भवति। तेन व्युत्पत्या प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणे उचितेऽप्यत्र प्रमाणलक्षणं नाभूत् इति सामान्यतः प्रतीतिर्भवति। अत्र वृत्तिकारस्तु एवं प्रतिवदति यत् व्युत्पत्त्या अत्र प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणमुचितम्। तथा च सूत्रे ज्ञानपदसमानाधिकरणप्रत्यक्षपदस्य प्रयोगसत्त्वेऽपि तत्सूत्रं प्रत्यक्षप्रमाण-

---

[१७]न्या.भा., न्या.सू.-१/१/३

परकमिति बोधयिष्यति यदि तत्र 'यतः' इति पदमध्याहरेत्। तेन च सम्पूर्णं सूत्रगात्रं भवति 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् यतः अव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टं ज्ञानं भवति तत् प्रत्यक्षम्' इति। तेनैदं स्पष्टीभवति यत् 'यतः' इति पदस्याध्याहारेण प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणं सूचितं भवति। तदुक्तं *न्यायसूत्रवृत्तौ*- "अत्र प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमिति योगादिन्द्रियवाचकत्वात् प्रत्यक्षशब्दस्य, प्रस्तुतत्वाच्च करणलक्षणस्य, प्रमितिलक्षणं यद्यप्यनुचितं तथापि यत इत्याध्याहारेण प्रत्यक्षप्रमाकरणलक्षणे वाच्ये तदेकदेशप्रमास्वरूपे ज्ञाते तत्करणत्वं सूज्ञेयमित्याशयेन वा सङ्गमनीयम्"[१८] इति। विषयेऽस्मिन् *न्यायमञ्जरी*कारस्य जयन्तभट्टस्यापि स्वरसो दृश्यते- "तत्र च यद्वैयधिकरण्यं चोदितं तद् 'यतः' शब्दाध्याहारेण परिहरिष्यामः। यत एवं यद्विशेषणविशिष्टं ज्ञानाख्यं फलं भवति तत् प्रत्यक्षमिति सूत्रार्थः।"[१९] इति।

किञ्च, 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम्...' इति प्रत्यक्षलक्षणं तु ईश्वरप्रत्यक्षे अव्याप्तित्वात् 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम्' इति पदम् अवधारणयुक्ततया ग्रहणीयम्। किन्तु तथा सति अवधारनार्थक एवकारस्तु कुत्र योजनीय इति प्रश्नः समुदेति। तथाहि (१)इन्द्रियार्थयोः एव सन्निकर्षादुत्पन्नम् (२)इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमेव (३)इन्द्रियार्थसन्निकर्षादेव उत्पन्नमिति त्रिषु अर्थेषु कस्तावत् ग्रहणीयः ? वृत्तिकारमते तु तृतीय एवार्थो ग्रहणीयः- इन्द्रियार्थसन्निकर्षादेव उत्पन्नमिति। अर्थात् प्रत्यक्षज्ञानं तु इन्द्रियार्थसन्निकर्षादेव उत्पन्नं भवेदिति। अत्र एवकारेण च अन्ययोगव्यवच्छेदो बोध्यः। तेन प्रस्तुतपदस्यार्थ आयाति इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षव्यतिरिक्तादनुपपन्नमिति।

---

[१८] न्या.सू.वृ.,न्या.द.,पृ-९४

[१९] न्यायमञ्जरी (द्वितीयाह्निकः),पृ-३४३

किञ्चात्रातिरिक्तपदं सापेक्षम्। ननु अतिरिक्तमित्युक्ते कस्मात् अतिरिक्तमित्यपि प्रश्नः समुदेति। अत्रोच्यते ज्ञानातिरिक्तमिति। तेन 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम्' इति अवधारणयुक्तपदस्यार्थो भवति इन्द्रियार्थयोः भवति सन्निकर्षव्यतिरिक्तज्ञानात् अनुत्पन्नमिति। अत एव प्रत्यक्षज्ञानम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षव्यतिरिक्तज्ञानात् उत्पन्नं न भवति इति। तेन कथञ्चित् वक्तुं शक्यते ज्ञानाकरणकं प्रत्यक्षमिति। ज्ञानम् अकरणं यत्रेति, ज्ञानं न करणं यत्रेति वा विग्रहे बहुव्रीहिसमासे निष्पन्नं ज्ञानाकरणकमिति पदम्। तेन च ईश्वरप्रत्यक्षस्य नित्यत्वेऽपि ज्ञानं प्रति अरणकत्वात् प्रत्यक्षलक्षणमिदमीश्वरप्रत्यक्षे नाव्याप्तिः। अत एव वृत्तिकारेणोक्तं - 'यद्वा इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति सावधारणम्-इन्द्रियार्थसन्निकर्षातिरिक्तादनुत्पन्नम्, अतिरिक्तञ्चात्र ज्ञानम्, तेन ज्ञानाकरणमित्यर्थः।'[२०] इति।

।।पञ्चमोऽध्यायः।।

प्रमेयव्याख्याने न्यायभाष्यकार-न्यायसूत्रवृत्तिकारयोर्मतसमीक्षणम्

'आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्'[२१] इति सूत्रस्य व्याख्यानवेलायां तु-पदस्य किं तात्पर्यमिति विषये भाष्ये तु तथा न किमपि चर्चितम्। भाष्ये तु केवलं सूत्रस्य सामान्यार्थस्तथा

---

[२०] न्या.सू.वृ.,न्या.द.,पृ-१०१

[२१] तत्रैव

प्रत्येकप्रमेयपदार्थस्य स्वरूपविषये उक्तम् , न हि तु-पदादीनां विशेषतात्पर्यं तत्र पर्यवसितं दृश्यते।

किन्तु विषयेऽस्मिन् वृत्तिकारेण आचार्यविश्वनाथेन विशेषवर्णनं कृतम्। तथाहि प्रमाणादिपदार्थाः प्रमितिविषयत्वेन प्रमेयाः। अतः आत्मादिपदार्थानां प्रमेयत्वं तु अविसंवादितमेव। तथापि अत्र आत्मादिपदार्थानां पुनः प्रमेयत्वरूपेणोल्लेखो विहितः। अत एव आचार्यविश्वनाथेन तु-पदं पुनरर्थे प्रयुक्तम्। तदुक्तं तेन - 'अत्र तुशब्दः पुनरर्थे। तथा चैतेषां पुनः प्रमेयत्वम्, न तु प्रमाविषयत्वेन संयोगादीनामपि।'[२२] इति ।

अत्रायं प्रश्नः उदेति यत् प्रस्तुतसूत्रेऽस्मिन् महर्षिगौतमेन सुखस्य उल्लेखं न कृत्वा केवलं दुःखस्योल्लेखः कृतं कथम् ? तर्हि महर्षिणा सुखनामकपदार्थः प्रमेयरूपेण न स्वीकृतः? विषयेऽस्मिन् वृत्तिकारेण किमपि नालोचितं परं भाष्यकारेण दिग्दर्शनम् अकारि। भाष्यकारनये सुखं सर्वजीवानाम् अनुकूलतया अनुभवसिद्धम्। महर्षिणा प्रमेयेषु दुःखमुल्लिख्य तत्समपदार्थस्यापलापो न कृतः। किन्तु सुखं तथा सुखसाधनं जन्मादि सर्वमेव दुःखम् इत्येवं विचिन्त्य निर्वेदस्तथा वैराग्यं घटते जीवानाम्। एवञ्च सन्तप्तजीवस्यैव तत्त्वज्ञानेन मोक्षलाभो भवति। अतो मुमुक्षुः सुखमपि दुःखतया चिन्तयेत् इत्येवमुपदेशाभिप्रायेण महर्षिः प्रमेयपदार्थेषु सुखस्योल्लेखं न कृत्वा दुःखस्योल्लेखं कृतवान्।[२३] किञ्च, ततश्च चतुर्थाध्याये दुःखपरीक्षाप्रकरणे तेन स्वयमेव विचारपूर्वकं तत्त्वमिदं व्याख्यापितम्। भाष्यकारेणापि महर्षेः उद्देश्यं तथा सिद्धान्तञ्च सुष्ठुतया

[२२] न्या.सू.वृ.,न्या.द.,पृ-१८२

[२३] न्या.द.(फणि.),पृष्ठा-१९९

विश्लेषितम्। तदुक्तं तेन - "दुःखमिति नेदमनुकूलवेदनीयस्य सुखस्य प्रतीतेः प्रत्याख्यानम्। किं तर्हि ? जन्मन एवेदं ससुखसाधनस्य दुःखानुषङ्गाद् दुःखेनाविप्रयोगाद्विविधबाधनायोगाद् दुःखमिति समाधिभवनमुपदिष्यते। समाहितो भावयति, भावयन् निर्विद्यते, निर्विण्णस्य वैराग्यं, विरक्तस्यापवर्ग इति। जन्ममरणप्रबन्धोच्छेदः सर्वदुःखप्रहाणमपवर्ग इति" इति।[२४]

प्रस्तुतसूत्रे 'आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गाः' इति समस्तपदस्य विग्रहवाक्यं किं स्यात् ? विग्रहवाक्यस्थितपदेषु किं वचनं प्रयोक्तव्यम् ? प्रमेयपदार्थानां प्रथमादिक्रमे किं कारणम् इत्यादिविषये भाष्यकारेण न पर्यालोचितं परं विषयेऽस्मिन् वृत्तिकारेण सुस्पष्टं व्याख्यानं प्रदत्तम्। तथाहि प्रस्तुतसूत्रस्य समस्तपदं द्वन्द्वसमासनिष्पन्नम्। यद्युच्यते अत्र कथं द्वन्द्वसमासः ? अत्रेदमुत्तरं यत् द्वन्द्वसमासे प्रत्येकं पदं प्रधानं भवति। अत उच्यते - 'सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः' इति। मोक्षलाभे तु एतेषां द्वादशप्रमेयपदार्थानां तत्त्वज्ञानम् अपेक्षितं भवति। अन्येषां पदार्थानां मेयत्वे ज्ञायत्वे वापि एते द्वादशपदार्थाः प्रकृष्टाः मेयाः प्रमेयाः वा। अत्रायं प्रश्नः समुदेति यत् कथम् एते पदार्थाः प्रमेयाः? अत्रोच्यते एतेषु द्वादशपदार्थेषु प्रकर्षसत्त्वात् एते प्रमेयपदवाच्याः। एष प्रकर्षो हि संसारहेतुभूतमिथ्याज्ञानविषयत्वं मोक्षहेतुभूततत्त्वज्ञाननिरूपितविषयत्वं वा। तेन च एतत्स्पष्टं भवति यत् एतेषु द्वादशपदार्थेषु प्रत्येकपदार्थस्य मिथ्याज्ञानं संसारकारणं तथा प्रत्येकपदार्थस्य तत्त्वज्ञानं मोक्षप्रयोजकम्। अत एव मोक्षं प्रति प्रत्येकपदार्थस्य प्राधान्यं विद्यते। आशयमिमं प्रकाशयितुमेव समस्तपदेऽस्मिन् द्वन्द्वसमासः स्वीकृतः। तदुक्तं वृत्तिकारेण -

[२४]न्या.भा.,न्या.द.,पृ-१८२-१८३

“अत्रापि आत्मा च शरीरं च इन्द्रियाणि चार्थाश्च बुद्धिश्च मनश्च प्रवृत्तिश्च दोषाश्च प्रेत्यभावश्च फलञ्च दुःखञ्च अपवर्गश्चेति यथावचनं विग्रहं वर्णयन्ति।”[२५] इति।

परन्तु आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखसहिताः अपवर्गाः आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रत्यभावफलदुःखापवर्गाः इत्येवं रूपेण उत्तरपदलोपिकर्मधारयसमासेऽपि ‘आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोष-प्रेत्यभावफलदुःखापवर्गाः’ इति पदं निष्पन्नं भवितुमर्हति। किन्तु कर्मधारयसमासस्य तत्पुरुषसमासान्तर्गतत्वात् तत्पुरुषसमासे च उत्तरपदस्य प्राधान्यात् क्रमेण केवलम् अन्तिमस्य अपवर्गपदार्थस्य प्राधान्यं स्यात् आत्मादीनाम् एकादशपदार्थानाम् अप्राधान्यं स्यात्। तथा सति पूर्वकथितं तात्पर्यं (मोक्षलाभे प्रत्येकपदार्थस्य प्राधान्यम् इति) प्रकाशितं न स्यात्। अत एवात्र द्वन्द्वसमास एव स्वीकार्यः।

❖ इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् [२६]

भाष्यकारादिप्राचीननैयायिकमते सूत्रस्थलिङ्गपदस्यार्थो हि हेतुः अनुमापको वा। यतो हि इच्छादिगुणैः आत्मनः अस्तित्वं प्रतिपादितं भवति। वैशेषिकसूत्रेऽपि एतेषामात्मनः अस्तित्वसाधकरूपेण उल्लेखं विद्यते। अत उक्तं वैशेषिकसूत्रे - “प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनो गतीन्द्रियान्तरविकाराः

[२५] ना.सू.वृ.,न्या.द.,पृ-१८४

[२६] न्या,सू-१/१/१०

सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नश्चात्मनो लिङ्गानि''[२७] इति। एतदनुसारं प्रशस्तपादभाष्येऽपि निगदितं - ''सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नैश्च गुणैर्गुण्यनुमीयते'' इति। वस्तुतस्तु लिङ्गशब्दस्य व्युत्पत्त्या तदेवार्थः प्रतीयते। अत एव सांख्यतत्त्वकौमुद्यामुक्तं - '...लिङ्ग्यते ज्ञायते अप्रत्यक्षोऽर्थः येन तत् लिङ्गम्।' इति। यद्यपि इच्छा द्वेषः प्रभृतिगुणाः आत्मानुमाने हेतवः न भवन्ति, किन्तु तैः गुणैः आत्मनः अस्तित्वम् अनुमानप्रमाणसिद्धत्वात् ते हि आत्मनः अनुमापकाः। अतोऽनुमापकार्थे एव महर्षिणा प्रस्तुतसूत्रे लिङ्गशब्दस्य प्रयोगः कृतः। अतः पूर्वमनुमानसूत्रभाष्ये[२८] सामान्यतो दृष्टानुमानस्य व्याख्यानकाले भाष्यकारेण निगदितं - ''यथेच्छादिभिरात्मा''[२९] इति। केन प्रकारेण इच्छादयो गुणाः आत्मनः लिङ्गं भवन्तीति विषये भाष्यकारेण तत्र विस्तरतया वर्णितम्। भाष्यकारनये तु सामान्यतो दृष्टानुमानेनैव यत् इच्छादिगुणानाम् आधारत्वेन आत्मा सिध्यति इति पूर्वमेव तत्र वर्णनं कृतम्।

किन्तु महामनीषिणा विश्वनाथाचार्येण लिङ्गपदस्य तद्रूपार्थः न स्वीकृतः। तन्मते लिङ्गपदस्य अनुमापकः हेतुर्वा इति अर्थः गृह्यते चेत् तदा द्वौ दोषौ भवतः। प्रथमदोषं प्रदर्शयन्नाह वृत्तिकारः- ''अत्र चात्मनः प्रत्यक्षत्वाल्लिङ्ग-कथनमसङ्गतम्। न च शरीरातिरिक्तात्मव्युत्पादनार्थे तदिति वाच्यम्, अग्रिमपरीक्षावैयर्थ्यापत्तेः,...''[३०] इति। अत्रायमाशयः – आत्मनः प्रत्यक्षमेव यदा सम्भवति तदा तस्यास्तित्वसाधनाय हेतुप्रदर्शनमनुचितं स्यात्। यतो हि

---

[२७] वै.सू.-३/२/४

[२८] न्या,सू-१/१/५

[२९] न्या.भा.,न्या.सू.-१/१/५,न्या.द.,पृ-१५६

[३०] न्या.सू.वृ.,न्या.द.,पृ-१८५-१८६

नियमोऽस्ति - 'ऋजुमार्गेण सिद्धान्तं को हि वक्रेण साधयेत्।' इति। अन्यत्र सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् उक्तम् –

"अक्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्।

इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को यत्नमाचरेत्।।"[३१] इति।

किन्तु यदि तथापि उच्यते यत् लिङ्गपदं हेत्वर्थे प्रयुक्तम्, तदा तु आत्मनः अस्तित्वमात्रस्य साधकरूपेण न, अन्यथापूर्वस्य आपत्तिः स्यात्। किन्तु आत्मा शरीरादेः अतिरिक्तः तत्साधनाय इच्छाप्रभृतीनां लिङ्गत्वं हेतुत्वं वा कथितमित्यपि वक्तुं नालम्। यतो हि महर्षिणा गौतमेन न्यायसूत्रस्य तृतीयाध्याये शरीरादेः आत्मनः भिन्नत्वं संसाधितम्। यदि तद्विषयः एव प्रस्तुतसूत्रस्य प्रतिपाद्यः स्यात् तर्हि तृतीध्याये या आत्मनः शरीरादिव्यतिरिक्तत्वस्य परीक्षा अस्ति, सा परीक्षा व्यर्था स्यात्। अत एतदिप वक्तुं न शक्यते।

द्वितीयदोषस्तु – उद्देशः लक्षणं परीक्षा चेति शास्त्रस्य त्रिविधा प्रवृत्तिः। इदानीं यदि पूर्वसूत्रे द्वादशानाम् आत्मादिपदार्थानाम् उद्देशात् परं प्रस्तुतसूत्रे आत्मनः लक्षणं यदि कीर्तितं न स्यात्, यदि आत्मनः अस्तित्वस्य परीक्षा भवति चेत् तदा उद्देशात् परं लक्षणस्याकीर्तितत्वे परीक्षासूचितत्वात् न्यायशास्त्रस्य रीतेः लङ्घितत्वात् शास्त्रस्य न्यूनतापत्तिः स्यादिति।

अत एव एतद्दोषनिवारणाय महामनीषिणा विश्वनाथाचार्येण लिङ्गपदस्यार्थः कृतः लक्षणमिति। अत एव तेनोक्तं *न्यायसूत्रवृत्तौ*- "लिङ्गपदस्य

[३१] सांख्यतत्त्वकौमुदी,पृ-१५

लक्षणार्थत्वात्"[३२] इति। एतदपि कथयितुं न शक्यते यत् लिङ्गपदं हि प्रसिद्धं हेत्वर्थे अनुमापकरूपार्थे वा, तत्परित्यज्य अप्रसिद्धलक्षणरूपार्थे ग्रहणं न हि उचितं स्यादिति। यतो हि लिङ्गपदस्य लक्षणरूपार्थोऽपि शास्त्रप्रसिद्धः। न केवलमेतत्, लिङ्गपदस्य लक्षणार्थः स्वीक्रियते चेत् पूर्वोक्तदोषाभ्यामपि मुक्तिः स्यादिति। एवं वृत्तिकारेण सूत्रस्थलिङ्गपदस्य विशदतया व्याख्या कृता। परं भाष्यकारेण तु लिङ्गपदस्य तादृशव्याख्या न कृता, अतोऽत्रापि न वर्ण्यते। किन्तु सूत्रस्यास्य वृत्तिकारेण इतोऽपि अधिकव्याख्याने स्वरसः प्रदर्शितः।

❖ पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि[३३]

इन्द्रियाणि भूतेभ्यः जायन्ते इति सिद्धान्तः पूर्वसूत्रे आलोचितः। अतः इन्द्रियाणां कारणानि प्रकृतयो वा भूतानि। कानि तानि भूतानि इति जिज्ञासायां तथा उद्देभानन्तरं भूतविशेषजिज्ञासायां महर्षिणा गौतमेन प्रस्तुतसूत्रं कृतम्। तेन तत्सूत्रात् ज्ञायते पृथिवी, जलम्, तेजः, वायुः, आकाशम् इति पञ्च भूतानि।

ननु 'पृथिव्यापस्तेजोवाय्वाकाशानि भूतानि' इति समासेनैव भूतविशेषाणाम् उल्लेखसम्भवात् कथं पृथक् उपदेशः? संशयस्यास्य निरसने भाष्यकारेण तु किमपि न व्याख्यातम्। किन्तु वृत्तिकारेण विश्वनाथेन तु व्याख्यातम्। - "आरम्भे परस्परानपेक्षत्वसूचनायाऽसमासकरणम्।"[३४] इति। अत्रायमाशयः – अद्वैतवेदान्तिनः स्थूलपदार्थस्य उत्पत्तौ क्षितिः, अप्, तेजः, मरुत्,

---

[३२] न्या.सू.वृ.,न्या.द.,पृ-१८६

[३३] न्या.सू.-१/१/१३

[३४] न्या.सू.वृ.,न्या.द.,पृ-२०२

व्योम् इति पञ्चभूतपदार्थानां परस्परसापेक्षत्वं स्वीकुर्वन्ति।[३५] किन्तु नैयायिकमते तु सजातीयक्षितिपरमाणुद्वयात् एकः क्षितिद्व्यणुकः उत्पद्यते, सजातीयक्षितिद्व्यणुकत्रयात् एकः पार्थिवत्र्यणुको जायते। एवं भूतानि परस्परनिरपेक्षतया एव स्थूलपदार्थस्य उत्पादकानि भवन्ति। एतत्परस्परनिरपेक्षत्वसूचनार्थमेव सूत्रे समासः न कृतः।

।।षष्ठोऽध्यायः।।

न्यायाङ्गव्याख्याने न्यायभाष्यकार-न्यायसूत्रवृत्तिकारयोर्मतसमीक्षणम्

अङ्गः नाम उपकारकः। यन्न्यायस्य अङ्गः तदेव न्यायाङ्गः। न्यायाङ्गः नाम न्यायस्य उपकारकः। अत्र न्यायः नाम विचारः। संशयः, प्रयोजनञ्च यदि तिष्ठतश्चेत् तदा विचारः प्रारभते। अतः संशयः प्रयोजनञ्च इति द्वे न्यायस्य पूर्वाङ्गौ। किन्तु यदा विचारः प्रारभते तदा विचारः स्वस्वसिद्धान्तानुगुणम् अग्रसरार्थं दृष्टान्तः, सिद्धान्तः, अवयववाक्यानि, तर्कः इति एतेषां प्रयोगो जायते। किञ्च, विचारस्यावसानं तु निर्णये भवति। अतः दृष्टान्तः, सिद्धान्तः, अवयवः, तर्कः, निर्णयः इति एते पदार्थाः न्यायस्य उत्तराङ्गत्वेन उररीकृताः। अत एव संशयः, प्रयोजनं, दृष्टान्तः, सिद्धान्तः, अवयवः, तर्कः, निर्णयः इति एते पदार्थाः न तिष्ठन्ति चेत् विचारः सम्पूर्णतां न याति। अतः एतेषां पदार्थानामुपकारकत्वेन एते पदार्थाः हि न्यायाङ्गत्वेन अङ्गीकृताः।

---

[३५] पञ्चीकरणप्रक्रिया द्रष्टव्या

।।संशयः।।

❖ समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यव-स्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः[३६]

प्रस्तुतसूत्रे 'संशयः' इति पदेन लक्ष्यनिर्देशः कृतः। इदानीं प्रश्नः तल्लक्ष्यपदस्य नाम संशयस्य लक्षणं किम्? प्रश्नस्यास्योत्तरं तु प्रस्तुतसूत्रमेव। अर्थात् प्रस्तुतसूत्रेण संशयस्य लक्षणं कृतं महर्षिणा गौतमेन। किन्तु प्रस्तुतसूत्रे लक्ष्यपदं व्यतिरिच्य अवशिष्टपदैः लक्षणं सूचितम्। तत्र सूत्रस्थितपदेषु 'विमर्शः' इति पदेन संशयस्य सामान्यलक्षणं तथा अवशिष्टपदैः संशयस्य विशेषलक्षणं सूचितम्। नियमस्तु 'पदार्थस्य सामान्यज्ञानं विना विशेषज्ञानमसम्भवम्' इति। अतः वृत्तिकारेण विश्वनाथेन आदौ संशयस्य सामान्यलक्षणघटकं 'विमर्शः' इति पदं व्याख्यापितम्। किन्तु भाष्यकारेण आदौ तथा पृथक्तया 'विमर्शः' इति पदं न व्याख्यापितम्। किञ्च, एतद्वक्तुं शक्यते यत् भाष्यकारेण लक्षणस्य सामान्यलक्षणतया तथा विशेषलक्षणतया इत्येवं न व्याख्या कृता।

अत्र 'समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः'[३७] इति सूत्रस्य व्याख्यानावसरे भाष्यकारेण विमर्शपदं न तथा विशेषतया चर्चितम्। किन्तु सूत्रस्थविमर्शपदं विशेषतात्पर्यमावहति। अत एव वृत्तिकारेण विमर्श-पदं विशेषतया व्याख्यातम्। तथाहि सूत्रस्थविमर्शपदेन संशयस्य सामान्यलक्षणमपि द्योतितं भवति। अत्र वि-इत्युपसर्गपूर्वकात् ज्ञानर्थकमृश्-धातोरुत्तरं भावार्थे घञ्प्रत्यये विमर्शपदं निष्पन्नं

---

[३६] न्या,सू-१/१/२३

[३७]न्या,सू-१/१/२३

भवति ।अत्र वि-पदस्यार्थो हि विरुद्धः। एतदर्थोऽन्यत्रापि प्रसिद्धम्। यथा 'संवादः' इत्युक्ते यथार्थज्ञानमेव बोधयति तथा 'विसंवादः' इति पदम् अयथार्थज्ञानं बोधयति। अत्रापि वि-पदं विपरीतार्थे विरुद्धार्थे वा प्रयुक्तम्। तदुक्तं विश्वनाथेन- "विमर्श इत्यत्र विशब्दो विरोधार्थः, मृशिर्ज्ञानार्थः..."[३८] इति

तथाहि मृश्-धातोः भावार्थे घञा निष्पन्नस्य मर्श-पदस्यार्थो हि ज्ञानम्, तेन वि-इत्युपसर्गपूर्वकमर्शपदस्य विमर्श-पदस्य वा अर्थो हि विरुद्धं विपरीतं वा ज्ञानम्। 'विरुद्धं' 'विपरीतं' वा इति पदेनैव ज्ञायते यत् नानाविरुद्धधर्मविषयकज्ञानं हि संशयः। अन्यथा एकधर्मविषयकज्ञाने तु विरुद्धपदस्य प्रयोगो न भवति। अत एव 'नानाविरुद्धधर्मप्रकारकज्ञानं संशयः' इत्येव संशयलक्षणम् ।

किञ्चात्रावधेयं यत् नानाविरुद्धविषयकज्ञाने सत्येव संशयो न भवतीति तु न। यतो हि कस्यापि पुरुषस्य 'घटोऽनित्यः', 'आत्मा नित्यः' इत्येवं नित्यत्वप्रकारके तथा अनित्यत्वप्रकारके ज्ञाने सत्येव तत्पुरुषस्य संशयो न भवति। एतज्ज्ञानद्वयं तु निश्चयात्मकमेव। अत एव वक्तव्यं यत् 'एकस्मिन् धर्मिणि नानाविरुद्धप्रकारकज्ञानमेव संशयः' इति। अत 'आत्मा नित्यः अनित्यश्च' इत्येवम् एकस्मिन्नेव आत्मनामकधर्मिणि यत् नित्यत्वानित्यत्वप्रकारकज्ञानं तत् संशयात्मकमेव। अत एव विश्वनाथेन वृत्तौ निगदितं - "...एकस्मिन् धर्मिणीति पूरणीयम्।"[३९] इति ।

---

[३८]न्या.सू.वृ.,न्या.द.,पृ-२३४

[३९]तदेव,पृ-१३५

अत एव संशयस्य कोटिद्वयं प्रसिद्धम्। एको हि भावकोटिः अपरश्चाभावकोटिः। अत एव भावप्रकारकं तदभावप्रकारकं ज्ञानं हि संशयः। यथा आत्मनि (एकस्मिन् धर्मिणि) नित्यत्वप्रकारकं (भावकोटिकम्) नित्यत्वाभावप्रकारकम् (अभावकोटिकम्) इति विरुद्धधर्मविषयकज्ञानसत्त्वात् तज्ज्ञानं हि सशंयः। अत एव एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धतया भावाभावप्रकारकं यज्ज्ञानं तद्धि संशयः इति संशयस्य परिनिष्ठलक्षणम्। तदुक्तं विश्वनाथेन *न्यायसूत्रवृत्तौ* - 'तेनैकस्मिन् धर्मिणि विरोधेन भावाभावप्रकारज्ञानं संशयः।'[४०] इति।

पदार्थस्य सामान्यलक्षणकीर्तितानन्तरमेव विशेषलक्षणं प्रदातव्यम्। किञ्च संशयस्य सामान्यस्वरूपज्ञातत्वात् जिज्ञासा भवति- संशयः कतिविधः, किं च तेषां लक्षणमिति ? अस्याः जिज्ञासायाः समुचितमुत्तरं तु भाष्यकारेण तथा वृत्तिकारेण प्रदत्तम्। किन्तु तयोः व्याख्याने किञ्चित् भिन्नता अपि दृश्यते, अपि च, वृत्तिकारेण तु संशयस्य प्रकाराः तेषाञ्च लक्षणं व्याख्यापितं किन्तु तेन उदाहरणं न प्रदर्शितम्। किन्तु भाष्यकारेण संशयस्य प्रकारास्तेषाञ्च लक्षणम् उदाहरणयोगेन व्याख्यापितमिति भेदः।

---

[४०] न्या.सू.वृ.,न्या.द.,पृ-२३५

।।प्रयोजनम्।।

❖ यमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम्[४१]

सूत्रस्थस्य 'अधिकृत्य' इति पदस्यानेकेऽर्थाः विद्यन्ते। तेन अनेकार्थप्राप्तित्वात् कोऽर्थः अत्र ग्राह्यः इति विषये तु भाष्यकारेण किमपि न भणितं किन्तु वृत्तिकारेणोक्तं यत् 'अधिकृत्य' इति पदस्य 'उद्दिश्य' इत्यर्थः इति। वृत्तिकारनये प्रवृत्त्यनुकूला या इच्छा, तस्याः इच्छायाः विषय एव प्रयोजनम्। अत्र च प्रवृत्तिः इच्छाजन्या भवति। अतः प्रवृत्तिं प्रति तदिच्छा हि हेतुस्वरूपा। अत एव प्रयोजनस्य पर्यवसितलक्षणे वृत्तिकारेणोक्तं यत् प्रवृत्तेः हेतुभूता या इच्छा, तद्विषयत्वमेव प्रयोजनत्वम्। तदुक्तं वृत्तिकारेण- "तथा च प्रवृत्तिहेत्विच्छाविषयत्वं तत्त्वम्।"[४२] इति। अस्माकं प्रवृत्तिश्च सुखप्राप्तेः दुःखपरिहारस्य इच्छया भवति। अतः प्रवृत्तेः हेतुभूतेच्छा हि सुखप्रेप्सा दुःखस्य च परिजिहीर्षा। इच्छा च सविषयका भवतीति न्यायसिद्धान्तः। तत्तद्हेतुभूतेच्छायाः विषयो हि यथाक्रमं सुखप्राप्तिः दुःखपरिहारश्च। अत एव प्रवृत्तेः हेतुभूतेच्छायाः विषयत्वं सुखप्राप्तौ दुःखपरिहारे च सत्त्वात् तत्प्रयोजनमित्युच्यते। सुखत्वादौ अतिव्याप्तिवारणाय वृत्तिकारेण विषयत्वपदस्यार्थः कृतः साध्यताख्य-विषयाविषयः इति। किञ्च, 'प्रवृत्तिहेतुभूतेच्छासाध्यत्वं प्रयोजनत्वम्' इति लक्षणत्वे इच्छायाः साध्यमेव प्रवृत्तेः साध्यत्वात् इच्छायाः साध्यमित्युक्ते प्रवृत्तेः साध्यस्य बोधितत्वात् 'प्रवृत्तिहेतुः' इति पदं लक्षणे निष्प्रयोजनम्। अतः वृत्तिकारमते प्रवृत्तिहेत्विति स्वरूपकथनम् इति। तदुक्तं विश्वनाथेन

---

[४१] न्या.सू.-१/१/२४

[४२] न्या.सू.वृ.,न्या.द., पृ-२५६

न्यायसूत्रवृत्तौ- "विषयत्वं साध्यताख्यविषयताविशेषः, तेन सुखत्वादिवारणम्। प्रवृत्तिहेत्विति स्वरूपकथनम्।"[४३] इति। एवं वृत्तिकारेण प्रयोजनस्य लक्षणं प्रदाय तस्य व्याख्यानं कृतम्। किन्तु भाष्यकारेण तु पृथक्तया न लक्षणं प्रदत्तम्। तेन हि केवलं प्रयोजनस्य वर्णनं प्रदत्तम्।

किञ्च, वृत्तिकारेण प्रयोजनस्य विभागोऽपि वर्णितः। यद्धि भाष्यकारेण न वर्णितम्। तथाहि वृत्तिकारमते मुख्यगौणदिशा प्रयोजनं द्विधा प्रसिद्धम्। तथाहि 'इदं मदिष्टसाधनम्' तथा 'इदं मदनिष्टसाधनम्' इत्येवम् इष्टसाधनतादिज्ञानसत्त्वात् यथाक्रमं पुरुषस्य सुखसाधनस्य प्राप्तेः तथा दुःखसाधनस्य परिहारस्य इच्छायां प्रवृत्तिर्भवति। अतः सुखसाधनप्राप्तिः दुःखसाधनपरिहारश्च इति द्वयमेव प्रयोजनम्। किन्तु सुखप्राप्तिः दुःखपरिहारश्च स्वतः उदितत्वात् सुखप्राप्तिः दुःखपरिहारश्च मुख्यं प्रयोजनम्। किन्तु सुखसाधनस्य प्राप्तीच्छा यतः सुखप्राप्तीच्छाधीना तथा दुःखसाधनस्य परिहारेच्छा दुःखपरिहारेच्छाधीना, अतः एतद्द्वयं गौणप्रयोजनम्। वस्तुतः मुख्यप्रयोजनं हि सुखं दुःखाभावश्च। गौणप्रयोजनञ्च सुखसाधनं तथा दुःखाभावस्य साधनसामग्री।

इदानीं प्रश्नः स्यात् सुखादिरेव कथं मुख्यं प्रयोजनम् ? कथं वा सुखादिसाधनमेव गौणप्रयोजनं भवेत् ? अत्रोत्तरे वृत्तिकारेण विश्वनाथेन निगदितम्- "अत्र च निरुपाधीच्छाविषयत्वात् सुखदुःखाभावयोर्मुख्यं प्रयोजनत्वम्। तदुपायस्य तु तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वाद्गौणं प्रयोजनत्वमिति।"[४४] इति। अर्थात् निरुपाधिका या इच्छा , तादृशेच्छायाः विषय एव मुख्यप्रयोजनम्।

---

[४३] न्या.सू.वृ.,न्या.द., पृ-२५६-२५७

[४४] तदेव,पृ-२५८

अत्र का च निरुपाधिकेच्छा? अत्रोच्यते अन्येच्छायाः अनधीना या इच्छा , तस्याः विषय एव मुख्यप्रयोजनम्। यथा सुखप्राप्तीच्छा दुःखपरिहारेच्छा च। तथा च, सुखसाधनं यत् शकटादि, तत्प्राप्तेः यदिच्छा तथा अहिदंशनादिदुःखाभावस्य साधनभूतं यत् भेषजादिप्राप्तीच्छा – इति इच्छाद्वयं यथाक्रमं सुखेच्छायाः दुःखाभावस्य इच्छायाः अधीनत्वात्, तस्य च अन्येच्छायाः अनधीनभूतेच्छायाः विषयत्वाभावात् निरपेक्षेच्छाविषयत्वाभावाद्वा, तत्तत्प्रयोजनं हि गौणप्रयोजनमिति ध्येयम्।

।।सप्तमोऽध्यायः।।

कथातदङ्गव्याख्याने न्यायभाष्यकारन्यायसूत्रवृत्तिकारयोर्मतसमीक्षणम्

प्रस्तुताध्याये 'कथा' इत्युक्ते वाद-जल्प-वितण्डाः इति पदार्थत्रयं बोद्धव्यम्। तदुक्तं भाष्ये - 'तिस्रः कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डा चेति'[४५] इति। प्रस्तुताध्याये 'तदङ्गः' इत्युक्ते अवशिष्टाः हेत्वाभास-च्छल-जाति-निग्रहस्थानानीति चत्वारः पदार्थाः बोद्धव्याः।

कथायाः व्याख्या तु न्यायदर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाह्निकतः प्रारभते। परन्तु द्वितीयाह्निकारम्भस्य कारणविषये, लक्ष्यविषये तथा प्रकरणविभागविषये भाष्ये तु तथा न चर्चितम्। परन्तु विश्वनाथेन प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाह्निकस्य 'प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः

[४५] न्या.भा.,न्या.द.,पृ-३३५

पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः’[४६] इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाह्निकस्य प्रथमसूत्रव्याख्यानावसरे तत्सर्वं विशदतया चर्चितम्। तदुक्तं तेन *न्यायसूत्रवृत्तौ* - ‘प्रथमाह्निकेन सपरिकरे न्याये लक्षिते वादादिलक्षणाय द्वितीयाह्निकारम्भः। छलपरीक्षा च प्रसङ्गाद् भविष्यति। तथा च छलपरीक्षासहितवादादिलक्षणं द्वितीयाह्निकार्थः। तत्र चत्वारि प्रकरणानि। आदौ कथाप्रकरणम्, ततो हेत्वाभासप्रकरणम्, छलप्रकरणम्, दोषलक्षणप्रकरणं चेति। अत्र च कथासामान्यस्यायं विशेषो वादादिः। तथा च त्रिभिः सूत्रैरेकं प्रकरणम्, अन्यथैकसूत्रस्य प्रकरणत्वाभावादसङ्गतिः स्यादित्याशये नोक्तं भाष्यकृता- ‘तिस्रः खलु कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डा च’[४७] इति ।

।।वादः।।

❖ प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः[४८]

महर्षिणा गौतमेन प्रथमाह्निकस्यान्तिमसूत्रेण न्यायस्योत्तराङ्गस्य निर्णयपदार्थस्य लक्षणमुक्त्वा क्रमानुसारं द्वितीयाह्निकस्य प्रथमसूत्रेण वादपदार्थस्य लक्षणं कृतम्। ततश्च यथाक्रमं सूत्रद्वयेन जल्पपदार्थस्य तथा वितण्डापदार्थस्य लक्षणमालिखितम्।

[४६] न्या.सू-१/२/१

[४७] न्या.सू.वृ.न्या.द.,पृ-३३५-३४२

[४८] न्या.सू.-१/२/१

सूत्रेणैकेन प्रकरणं न सम्भवति इत्यतः त्रिभिः सूत्रैः कथाप्रकरणमिति बोधयुतमाह भाष्यकारः- "तिस्रः कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डा चेति।"[४९] इति।

किञ्च, वृहत्कथादीनामपि कथात्वे 'कथाः त्रिविधाः' इति वक्तुं न शक्यते। अतः वार्त्तिककारमते 'कथाः त्रिविधाः' इति नियमोऽत्र भाष्यकारस्य न विवक्षितार्थः। अत्र तु विचारवस्तुनियमः एव विवक्षितः। तदुक्तं वार्त्तिककारेण- "नायं कथानियमः। किं तर्हि ? विचारवस्तुनियमः, यद्वस्तु विचार्यते तत् त्रेधा विचार्यते। तत्र विचारः- वादो जल्पो वितण्डेति।"[५०] इति। उक्तञ्च तात्पर्यकारेण- "नायं कथामात्रनियमो येन बृहत्कथादीनामकथात्वं स्यात्, अपि तु यन्नानाप्रवक्तृके विचारे वसति तद्विचारवस्तु, विचार(वस्तु)विषया वाक्यसंदृब्धिः कथेति यावत्।"[५१] इति। अत्रायमाशयः- कथायाः त्रैविध्यत्वे बृहत्कथादिभेदे कथायाः बहुत्वे किं त्रैविध्यत्वं सङ्गतं न वा ? अत्रोत्तरे उच्यते अत्र कथा नाम विचारवस्तु इति बुध्यते। अतः विचारविषयवस्तुरूपकथाः त्रिविधाः इति वक्तुमलम्। नात्र कापि अनुपपत्तिः।

इदानीं कथायाः स्वरूपविषये प्रश्नः स्यात् किं तर्हि कथायाः सामान्यलक्षणम् ? कथायाः स्वरूपविषये तथा सामान्यलक्षणविषये तु भाष्यकारेण किमपि न चर्चितम् किन्तु वृत्तिकारेण तु कथायाः स्वरूपप्रसङ्गे कथायाः सामान्यलक्षणमपि प्रदत्तम्। तदुक्तं तेन- "तत्र तत्त्वनिर्णयविजयान्यतर-

---

[४९] न्या.भा.,न्या.द.,पृ-३३५

[५०] न्या.वा.,न्या.द.,पृ-३३५

[५१] तात्.,न्या.द.,पृ-३३५

स्वरूपयोग्यन्यायानुगतवचनसन्दर्भः कथा।"[५२] इति। अर्थात् तत्त्वनिर्णयः विजयः- एतयोः अन्यतरं प्रति स्वरूपयोग्यन्यायस्य अनुगतवाक्यसन्दर्भः एव कथा इति विज्ञेयम्। ततश्च वृत्तिकारेण कथायाः अधिकारिणः के भविष्यन्तीति विषये चर्चितम्। कथायाः अधिकारिविषये वृत्तिकारेण पञ्चधा वर्णितम्। तथाहि **प्रथमतः-** अवश्यमेव वादि-प्रतिवादिनोः तत्त्वनिर्णये विजये वा इच्छा स्यात् अर्थात् तत्त्वनिर्णयविजयान्यतराभिलाषिणः स्युः। **द्वितीयतः-** यद्विषयः पदार्थो वा सर्वजनपरिगृहीतः तस्यापलापः वादी प्रतिवादी वा कोऽपि न कुर्यात् अर्थात सर्वजनसिद्धानुभवानपलापिनः स्युः। **तृतीयतः-** श्रवणादिपटवः भवेयुः अर्थात् वादी प्रतिवादी वा श्रवणादौ पटुः स्यात्। **चतुर्थतः-** अकलहकारिणः स्यात् अर्थात् वादी प्रतिवादी वा कलहकारी न स्यात्। यद्यपि विचारव्यवस्था सम्पूर्णतया कलहमुक्तो न भवति तथापि निर्युक्तिककलहस्य विरहः एवात्र ग्राह्यः। **पञ्चमतः-** कथायाः उपायभूतव्यापारविषये कण्टकादेः उद्धारविषये समर्थः स्यात् वादी प्रतिवादी वा। अन्यथा तु कथायाः न्यायानुगतवचनसन्दर्भत्वमेव न स्यात्। अर्थात् वादिनः प्रतिवादिनो वा कथौपयिकव्यापारसमर्थाः भवेयुरिति ध्येयम्। तदुक्तं वृत्तिकारेण- "कथाधिकारिणस्तु तत्त्वनिर्णयविजयान्यतराभिलाषिणः सर्वजनसिद्धानुभवानपलापिनः श्रवणादिपटवोऽकलहकारिणः कथौपयिकव्यापार-समर्था इति।"[५३] इति।

---

[५२] न्या.सू.वृ.,न्या.द.,पृ-३४३

[५३] न्या.सू.वृ.,न्या.द.,पृ-३४४

भाष्यकारेण तु कथायाः अधिकारिणः विषये तु किमपि न चर्चितम्। किन्तु भाष्यकारेण वादपदार्थविषये अधिकचर्चा कृता। यत्र वृत्तिकारः वादलक्षणपरिष्करणे न प्रयत्नशीलः प्रतिभाति।

तथाहि भाष्यकारेण वादलक्षणसूत्रस्थितप्रत्येकपदस्य तात्पर्यं व्याख्यापितम्। अस्य प्रत्येकपदग्रहणतात्पर्यस्य व्याख्या तु आचार्यफणिभूषणतर्कवागीशमहोदयस्य बङ्गीयन्यायदर्शनग्रन्थस्य प्रथमखण्डस्य ३७०-३७६ पृष्ठाः द्रष्टव्याः।

।।जल्पः।।

❖ यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः[५४]

महर्षिणा गौतमेन वादपदार्थस्यानन्तरं जल्पपदार्थस्योद्दिष्टत्वात् प्रस्तुतसूत्रेण जल्पलक्षणं प्रदत्तम्। पूर्वोल्लिखितवैशिष्ट्येषु यथायथोपपन्नः अर्थात् प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण छलजातिनिग्रहस्थानैश्च यत्र साधनोपालम्भः भवति, तदेव जल्पः इत्यभिधीयते।

प्रस्तुतसूत्रस्यास्य व्याख्यानवेलायां भाष्यवृत्त्योः वैलक्षण्यं दरीदृश्यते। तथाहि भाष्यकारेण सूत्रस्यास्य व्याख्यायां 'यथोक्तोपपन्नः' इति सूत्रस्थपदेन कस्य ग्रहणं भवेत् तथा एकं प्रश्नमुत्थाय तत्समाधानरूपेण उत्तरं प्रदत्तम्। किन्तु वृत्तिकारेण 'यथोक्तोपपन्नः' इति पदस्यापि व्याकरणगतव्याख्या कृता ततश्च तत्पदेन कस्य कस्य परामर्शः इत्यपि प्रतिपादितम्। प्रस्तुतपदस्य व्याख्यायां तु

[५४] न्या.सू.-१/२/२

भाष्यवृत्त्योः वैलक्षण्यमपि दृश्यते। किञ्च, वृत्तिकारेण अतिव्याप्तिदोषः प्रदर्शितः, ततश्च जल्पनामकविचारस्य क्रमविषयेऽपि आलोचना कृता।

तथाहि भाष्यकारेण 'यथोक्तोपपन्नः' इति पदं व्याख्यातुकामेन पूर्वसूत्रात् 'प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः', 'सिद्धान्ताविरुद्धः', 'पञ्चावयवोपपन्नः', 'पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः' इति पदचतुष्टयमुद्धृतम्। तदुक्तं भाष्यकारेण- "यथोक्तोपपन्नः इति , प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः।"[५५] इति। अर्थात् पूर्वसूत्रे वादलक्षणे यद्यत् विशेषणमुक्तं तत्तत् जल्पलक्षणेऽपि विशेषणविशिष्टम् इत्येव प्रस्तुतसूत्रे 'यथोक्तोपपन्नः' इति पदेन बोद्धव्यमिति भाष्यकारः। किन्तु वृत्तिकारस्य तु भिन्नाशयः परिलक्ष्यते। वृत्तिकारनये 'यथोक्तोपपन्नः' इति पदं 'यथोक्तेषु उपपन्नम् यथोक्तोपपन्नम्' इति कर्मधारयसमासनिष्पन्नम्, ततश्च 'तेन उपपन्नम्' इति विग्रहे तृतीयातत्पुरुषसमासे 'यथोक्तोपपन्नम्' इति पदं लभ्यते। अत एव मध्यस्थितप्रथमस्य 'उपपन्नः' इति पदस्य लोपो भवति। एवं मध्यपदलोपिकर्मधारयसमासेन उक्तपदं निष्पन्नं भवति। अयमेव समासः उत्तरपदलोपी कर्मधारयसमासः शाकपार्थिवादिवत्समासो वा इत्युच्यते। एतेन बुध्यते वृत्तिकारमते पूर्वसूत्रे वादस्य विशेषणरूपेण यद्यत् पदं कथितम्, तेषु यद्यत्पदं योग्यं तदेव विशेषणविशिष्टो जल्पः। अत एव पूर्वसूत्रे उल्लिखितेषु वैशिष्ट्येषु जल्पस्य विशेषणरूपेण योग्यपदं हि 'प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः' इति, 'पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः' इति च। अर्थात् वादः इव जल्पेऽपि पक्षप्रतिपक्षयोः परिग्रहः विद्यते तथा जल्पे प्रमाणतर्काभ्यां साधनोपालम्भः भवति। किन्तु

[५५] न्या.भा.,न्या.द.,पृ-३५६

'सिद्धान्ताविरुद्धः', 'पञ्चावयवोपपन्नः' चेति वैशिष्ट्यं जल्पे अविद्यमानत्वात्, तत् केवलमात्रं वादस्यैव वैशिष्ट्यत्वात् तत्तत्पदं योग्यताभावात् जल्पलक्षणसूत्रं परामृष्टं न भवति। अत एव अस्मिन्नेव आशये वृत्तिकारेण निगदितं - "तथा च, प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः इत्यस्य योग्यतया परामर्शः"[५६] इति। अपि च, यदि अन्यपदानामपि अत्र परामर्शः स्यात् तदा 'सिद्धान्ताविरुद्धः' इति 'पञ्चावयवोपपन्नः' इति च पदाभ्यां यद्विशेषविशेषनिग्रहस्थानं सूचितं , तदेव केवलमात्रं जल्पेऽपि प्रयुक्तं स्यात्, अन्यनिग्रहस्थानं न। तथा च, ताभ्यां पदाभ्यां वादस्यासाधारणवैशिष्ट्यं कीर्तितत्वात् तद्वैशिष्ट्यं यदि जल्पपदार्थस्यापि स्यात् तदा तु तज्जल्पपदार्थः वादस्यैव विशेषरूपेण प्रतीतः स्यात्। अर्थात् एवं प्रतीतिः स्यात् यत् पूर्वं वादसामान्यस्य लक्षणं कीर्तितम् अधुना वादविशेषस्य लक्षणं कीर्तितम्। किन्तु वस्तुस्थितिस्तु भिन्नः एव। अस्मिन्नेव तात्पर्ये वृत्तिकारेण निगदितम्- "अन्यथा जल्पस्य वादविशेषत्वापत्तिः।"[५७] इति।

किञ्च, जल्पलक्षणे परामृष्टयोः प्रमाणतर्कपदयोः यथाश्रुतार्थः न गृहीतः वृत्तिकारेण। वृत्तिकारनये प्रमाणं तर्कश्च तद्रूपेण ज्ञातः इति। अर्थात् प्रमाणमपि प्रमाशक्तिविशिष्टपुरुषः प्रमाणरूपेण जानाति तथा प्रमाणाभासमपि प्रमाशक्तिरहितपुरुषः प्रमाणरूपेण ज्ञातुं शक्नोति। एवं तर्कपदार्थेऽपि प्रयोज्यम्। अतः प्रमाणरूपेण तथा तर्करूपेण ज्ञातः इत्यर्थः गृह्यते चेत् प्रमाणं प्रमाणाभासश्च तथा तर्कः तर्काभासश्च इत्येवं सर्वस्य ग्रहणं भवति। अत एव जल्पपदार्थे प्रमाणं, प्रमाणाभासः, तर्कः, तर्काभासश्च इति सर्वेषामेव प्रयोगो भवति इत्यर्थः प्राप्यते। किन्तु यः प्रमाणाभासस्य तर्काभासस्य च प्रयोगं कुरुते स वादी प्रतिवादी वा

[५६] न्या.सू.वृ.,न्या.द.,पृ-३५७

[५७] न्या.सू.वृ.,न्या.द.,पृ-३५७

पुरुषः जयेच्छावशादेव स्वेच्छया प्रयोगं कुरुते। अर्थात् स एषः प्रमाणाभासः प्रमाणं न इति बाधज्ञानसत्त्वादपि इच्छावशादेव 'प्रमाणम्' इत्यभिमानतया तस्य प्रयोगं करोति। अतोऽत्र एतत्प्रमाणज्ञानं तर्कज्ञानं वा वस्तुतः आहार्यात्मकज्ञानमेव। बाधकालीनेच्छाप्रयोज्यं ज्ञानम् आहार्यज्ञानम्। अत एव वृत्तिकारेण अस्मिन् तात्पर्ये निगदितं- "प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्याम्, न तु ज्ञानेऽनाहार्यत्वं विवक्षितम् आरोपितप्रमाणभावेनापि जल्पस्य निर्वाहात्।"[५८] इति।

किञ्च, वृत्तिकारेण अत्र लक्षणसूत्रे अतिव्याप्तिव्यभिचारः प्रदर्शितः। तन्नये 'उभयपक्षस्थापनावान्' इति पदं जल्पलक्षणसूत्रे जल्पपदार्थस्य विशेषणतया संयोजनीयम्, अन्यथा वितण्डायामतिव्याप्तिः स्यात्। यतो हि प्रमाणतर्काभ्यां तथा छलादिभिः साधनोपालम्भः जल्पवत् वितण्डायामपि भवति। तथा जल्प इव वितण्डायामपि सर्वनिग्रहस्थानस्य प्रयोगो भवति। तदुक्तं वृत्तिकारेण- "उभयपक्षस्थापनावत्त्वेन च विशेषणीयमतो वितण्डायां नातिव्याप्तिः।" इति। वितण्डायामतिव्याप्तिविषये भाष्यकारेण किमपि नालोचितमिति एवं प्रस्तुतसूत्रव्याख्याने भाष्यवृत्त्योर्वैलक्षण्यं नयनपथं समायाति। यद्यपि वृत्तिकारेण इतोऽपि अधिकं प्रस्तुतसूत्रं व्याख्यातं तथा वैलक्षण्यं भाष्यवृत्त्योः इत्येव परिलक्ष्यते इति ध्येयम्।

---

[५८] न्या.सू.वृ.,न्या.द.,पृ-३५७

।।उपसंहृतिः।।

एवञ्च सर्वं पर्यालोच्य वक्तुं शक्यते यत् प्रमाणं प्रमेयं न्यायाङ्गं कथातदङ्गं च व्याख्यातुकामेन महर्षिवात्स्यायनेन सर्वं तथा न वर्णितं यत् आचार्यविश्वनाथेन उपवृंहितम्। न्यायसूत्राणि व्याख्याय महर्षिवात्स्यायनेन सूत्रावबोधने सारल्यं प्रदर्शितं तथा निपुणतया व्याख्यापि कृता। परन्तु कुत्रचित् स्थलविशेषे तेन सर्वं न वर्णितं तथा सूक्ष्मव्याख्या न कृता, यद्धि विश्वनाथकृतन्यासूत्रवृत्तौ दरीदृश्यते। कुत्रचिच्च भाष्यकारवृत्तिकारयोः मतयोः वैलक्षण्यमपि दृश्यते। यद्वा भवतु, न्यायसूत्राणां व्याख्याने तु महर्षिवात्स्यायसनस्यावदानं तु अनस्वीकार्यमेव। तद्दर्शितमार्गेणैव आचार्यविश्वनाथेनापि स्ववैदुष्येण सुनिपुणतया न्यायसूत्राणां सूक्ष्मातिसूक्ष्मव्याख्या कृता। येन न्यायदर्शनस्य महत्त्वमतीव देदीप्यते। किञ्च, न्यायभाष्यकार आसीत् द्वितीयशतकीयः तृतीयशतकस्य पूर्ववर्ती वा चतुर्थशतकीयो वा। वृत्तिकारस्य जनिकालस्तु १६३४ ख्रीष्टाब्दः १६५४ ख्रीष्टाब्दो वा। अतो भाष्यकारवृत्तिकारयोः कालव्यवधानं तु सुदीर्घम्। अतोऽस्मिन् व्यवधानकाले विभिन्नसम्प्रदायस्य विविधप्रश्नः जिज्ञासा वा उत्थापिता। किञ्च, अस्मिन् काले वार्त्तिककारस्य तथा तात्पर्यकारस्य तथा तात्पर्यपरिशुद्धिकारस्य वा न्यायसूत्रव्याख्यानमपि उपसृष्टम्। अतो वक्तुं शक्यते यत् विविधसम्प्रदायस्य विविधप्रश्नाः जिज्ञासा वा, तथा वार्त्तिककारादीनां न्यायसूत्रव्याख्यानमपि विश्वनाथस्य न्यायसूत्रवृत्तिगतव्याख्यानमतिपल्लवितं तथा सुसमृद्धीकृतम्। न हि अत्र भाष्यकारस्य काऽपि पाण्डित्यन्यूनता विद्यते। अपि तु, न्यायभाष्यमाधारीकृत्यैव न्यायसूत्रवृत्तिः रचिता इति वक्तुमलमिति शिवम्।

<u>अनुशीलितग्रन्थसूची</u>

१. अन्नंभट्टः, *तर्कसंग्रहः* (सटीकः अध्यापनासहितश्च) ; सम्पा. नारायणचन्द्रगोस्वामी, कोलकाता : संस्कृतपुस्तकभाण्डारः, १४१३ (बङ्गाब्दः)।

२. अन्नंभट्टः, *तर्कसंग्रहः* (प्राचीननवटीकासहितः) ; सम्पा. सत्कारिशर्मा, वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, २०११।

३. अन्नंभट्टः, *तर्कसंग्रहः* ; सम्पा. गोविन्दाचार्यः, वाराणसी : चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, २०११।

४. अमरेन्द्रमोहनतर्कतीर्थः, नवदेहली : मुन्सीराममनोहरलालपाब्लिशार्स् प्राइभेट् लिमिटेड, १९८५(pdf) ।

५. ईश्वरकृष्णः, *सांख्यकारिका* ; सम्पा.भावघनानन्दः, कोलकाता : उद्बोधनकार्यालयः,२०१०।

६. उदयनाचार्यः, *न्यायकुसुमाञ्जलिः* (हरिहरसंस्कृतटीकया शंकरमिश्रकृताऽऽमोदटीकया च सहिता) ; सम्पा.प्रो.हरेरामत्रिपाठी, नवदेहली : राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्, २००९।

७. उद्योतकरभारद्वाजः, *न्यायभाष्यवार्तिकम्*; सम्पा॰ अनन्तलालठाकुरः, नवदेहली: इण्डियन्-काउनसिल्-आफ्-फिलोसफिकाल्-रिसर्च्, १९९७।

८. एन.एस. रामानुजताताचार्यः, *शाब्दबोधमीमांसा* (१-४) ; इन्स्टिट्युट् फ्रेञ्च डि पाण्डिचेरी, नवदेहली : राष्ट्रिसंस्कृतसंस्थानम्, २००५।

९. कौटिल्यः, अर्थशास्त्रम् ; सम्पा.अनिलचन्द्रवसुः, कोलकाता : संस्कृत बुक डिपो,२००९।

१०. कणादः, *वैशेषिकदर्शनम्* ; प्रका.एइच्.डि.गुप्ता, बेनारस : चौखम्बा संस्कृत बुक् डिपो, १९८२।

११. कुमारिलभट्टः, *मीमांसाश्लोकवार्त्तिकम्* (हिन्दिव्याख्योपेतम्) ; सम्पा. पण्डितदुर्गाधरझा, दरभंगा : कामेश्वरसिंहदरभंगासंस्कृतविश्वविद्यालयः, १९७९।

१२. कृष्णदैपायनव्यासः, *महाभरतम्* (नीलकण्ठरचितभारतभावदीपटीकासमेतं हरिदाससिद्धान्तवागीशकृतभारतकौमुदीटीकासमेतञ्च) (शान्तिपर्व) ; कलिकाता : सिद्धान्तविद्यालयः, १३६१ (बङ्गाब्दः)।

१३. कणादः, वैशेषिकदर्शनम् (श्रीपञ्चाननभट्टाचार्यकृतपरिष्कारटीका-श्रीशङ्करमिश्रकृतोपस्कारटीकोपेतम्) ; सम्पा.श्रीपञ्चाननभट्टाचार्यः, कोलकाता : बङ्गवासी इलेक्ट्रोमेसिन प्रेस,१३१३(वङ्गाब्दः)।

१४. केशवमिश्रः, *तर्कभाषा* (प्रथमखण्डः) ; सम्पा.श्रीगङ्गाधरकरन्यायाचार्यः, कोलकाता : यादवपुरविश्वविद्यालयः,२००८।

१५. ..., *तर्कभाषा* (द्वितीयखण्डः) ; सम्पा.श्रीगङ्गाधरकरन्यायाचार्यः, कोलकाता : यादवपुरविश्वविद्यालयः,२०१४।

१६. गौतमः, *न्यायदर्शनम्* (वात्स्यायनभाष्यसहितम् उद्योतकरवार्तिकसहितं विश्वनाथवृत्तिसहितञ्च); सम्पा॰ तारानाथन्यायतर्कतीर्थः,

१७. गौतमः, *न्यायसूत्रम्* (वात्स्यायनभाष्यसहितम् उद्योतकरवार्तिकसहितञ्च) , सम्पा॰ महामहोपाध्यायगङ्गानाथझा, दिल्ली : मोतीलालवनारसीदासः, १९८४ (पुनर्मुद्रणम्)।

१८. गङ्गेशोपाध्यायः, *तत्त्वचिन्तामणिः* (प्रमालक्षण) ; सम्पा॰ श्रीविश्वबन्धु भट्टाचार्य, प्रका॰ स्वामी प्रभानन्द, कोलकाता : रामकृष्ण मिशन् इन्स्टिटिउट् अव कालचार, २०००।

१९. गङ्गेशोपाध्यायः, *तत्त्वचिन्तामणिः (व्याप्तिपञ्चक)* ; सम्पा. श्रीयुक्त राजेन्द्रनाथ घोष, कलकाता : पश्चिमवङ्ग राज्य पुस्तक पर्षत्, २०११।

२०. गङ्गेशोपाध्यायः, *तत्त्वचिन्तामणिः (व्याप्तिपञ्चकम्)* ; सम्पा. श्रीशैलजापति मुखोपाध्याय, कलकाता : संस्कृत पुस्तक भण्डार,१४१४ (वङ्गाब्दः)।

२१. गङ्गेशोपाध्यायः, *तत्त्वचिन्तामणिः* (रहस्यटीकासमेतः) ; सम्पा.वादरीनाथशुक्लः, वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः,१९७६(pdf)।

२२. गङ्गेशोपाध्यायः, *तत्त्वचिन्तामणिः* (शब्दखण्डः) ; सम्पा.एस्.आर. साहा पि.के.मुखोपाध्यायश्च, कोलकाता : यादवपुरविश्वविद्यालयः,१९९१।

२३. गङ्गेशोपाध्यायः, *तत्त्वचिन्तामणिः* (सिद्धान्तलक्षणम्) ; सम्पा.शैलजापतिमुखोपाध्यायः, कोलकाता : पश्चिमबङ्गराज्यपुस्तकपर्षत्, १९९१।

२४. गौतमः, *न्यायदर्शनम्* (वात्स्यायनभाष्यसहितम्) ; सम्पा. श्रीनारायणमिश्रः, वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत भवन, २०१४।

२५. गौतमः, *न्याय दर्शन* (प्रथमखण्डः) ; सम्पा. फणिभूषणतर्कवागीशः, कोलकाता : पश्चिमबङ्गराज्यपुस्तकपर्षत्,२०१४।

२६. ..., *न्याय दर्शन* (द्वितीयखण्डः) ; सम्पा. फणिभूषणतर्कवागीशः, कोलकाता : पश्चिमबङ्गराज्यपुस्तकपर्षत्,२०१५।

२७. ..., *न्याय दर्शन* (तृतीयखण्डः) ; सम्पा. फणिभूषणतर्कवागीशः, कोलकाता : पश्चिमबङ्गराज्यपुस्तकपर्षत्,२०१७।

२८. ..., *न्याय दर्शन* (चतुर्थखण्डः) ; सम्पा. फणिभूषणतर्कवागीशः, कोलकाता : पश्चिमबङ्गराज्यपुस्तकपर्षत्,२०१५।

२९. ..., *न्याय दर्शन* (पञ्चमखण्डः) ; सम्पा. फणिभूषणतर्कवागीशः, कोलकाता : पश्चिमबङ्गराज्यपुस्तकपर्षत्,२०१५।

३०. S.N. Dasgupta, *A History of Indian Philosophy* ; England : Cambridge University,1932.

३१. Satischandra chatterjee, *The Nyāya Theory of Knowledge* ; Delhi : Motilal Banarasidass Publishers, 2017.

३२. Sayanamadhava, *Sarvadarshanasamgraha*, with the commentary by VasudevShastriAbhayankar, Ed. T.G. Mainkar, NO1, Poona: BhandarkarOriental ResearchInstitute, 1978 (Third Edition).

Internet : www.quara.com, www.indiankanoon.org, www.wikipedia.org, www.jusdicere.co.in, www.thecuint.com, www.archive.org, www.sanskrit.nic.in,ebook and etc.

****